

HIEDELEM ÉS TÁRSADALOM

Tematika: hiedelemhasználati habitusok (hiedelmek gyakorlása; test, testhasználat, hiedelem; terek és hiedelmek; hiedelmek és a kalendáris év, az évszakok kapcsolata; hiedelmek és az életpálya; hiedelmek és csoportkultúrák; hiedelem és nemek; tavaszi hiedelmek az Erdélyi Mezőségen (esetelemzés); a hiedelmek biografikus funkciói, a hiedelmek specialistái; egy hiedelemem (a fűzfa) biografikus funkciója; tájban élő ember: hiedelem és biográfia (esetelemzés); élettér, tradíció, biográfia, természeti környezet, férfi és nő előtérő hiedelemgyakorlata.

Hiedelemhasználati habitusok

Terminológia: testtechnika, a hely egysége, az együttélés horizontja, lokalitás, a fordítottság elve, építőáldozat, Gender Studies.

Hiedelmek gyakorlása. A hiedelmek gyakorlása történhet (a) állandó, rendszeres jelleggel, (b) alkalmyszerűen, ha az szükségessé válik, (c) előírászerűen, egy naphoz, eseményhez kapcsolódva. Állandó jelleggel, napi rendszerességgel történik a napi életvezetési stratégia részét képező hiedelmek, a tudakozódó, a preventív, a szerencsét biztosító mágia alkalmazása. Alapvetően verbális viselkedés, gyakran illokúciós aktus, amely gesztusok és tárgyak használatával egészül ki (íma, fohász, jóslás; keresztvetés). Általában a nap megnyitásának, előkészítésének vagy lezárásának szertartásai között kerül sorra. Alkalmyszerűen a váratlanul előálló helyzetek teszik szükségessé a hiedelmek alkalmazását. Egy kár elszenvedése, az egészségi állapot károsodása, a környezet részéről tapasztalt rosszindulat vagy agresszió a gyógyító és az elhárító eljárásokat teszi szükségessé. Alkalmi jelleggel kerül sor az álomfejtésre, a gyógyító akciókra. A különböző napokon különböző speciális hiedelmek gyakorlására kerül sor. (pl. Szent György napi preventív mágia, András és Katalin napi jóslás, a keresztelés, a lakodalom, a temetés mágija).

Test, testhasználat és hiedelem. A testhasználat a nemverbális kommunikáció formája. A kinezika a kommunikációban tudatosan használt, kulturálisan értelmezett gesztusokat, a proxemika pedig a tér és az idő kommunikációban való felhasználását rendszerezi. A nemverbális kommunikáció kutatásának nyelvészeti megalapozottságú területei a szemantika (a jelek jelentése), a szintaktika (a jelek kapcsolódási szabályai) és a pragmatika (a jelekhez és a jelentésekhez való viszonyulás).¹⁸⁶

¹⁸⁶ A nemverbális kommunikáció irodalmából: M. B. Black 1973/1975: 35–38; E. T. Hall 1966/1975; M. L. Knapp 1977–1978/2003. Magyar irodalom: Hoppál M. 1972; Terestyéni T. 2006.

A test technikái a test szabályozásának gyakorlatait jelentik, amelyekkel egy adott társadalomban érvényben lévő normatív testkép alapján az ember a testét használja a testállapotok, a testi erőnlét biztosítására, fizikai, szellemi, lelki, esztétikai teljesítmények elérése, valamint a társadalmi reprezentáció és az elvárásoknak való megfelelés céljából. Testrezsím a táplálkozás (böjt), a medikalizáció, a fizikai erőlkifejtés (munka, sport, pihenés), a kozmetika. A test technikái azok a módok, „amelyek szerint az emberek az egyes társadalmakban, a hagyományok szerint, használni tudják saját testüket”, az érvényben lévő normák szerint, életkoronként, nemenként és évszakonként sajátos módon.¹⁸⁷

A test, a testhasználat és a hiedelmek kapcsolatának két alapvető formája van: (a) a test ápolásának és reprezentációjának hiedelmei; (b) a test felhasználása a környezetre irányuló hiedelemcselekvésekben. Az első esetben sorolhatók a testrészekre, a testrészek funkcióira, a test állapotaira és működésére vonatkozó hiedelmek. A hiedelemcélú testhasználati technikák a gesztusok, a testtartások, valamint a testrészek és testváladékok alkalmazása.

Olvasmány

1. Szendrey Zsigmond az állati szervezet egészségét és erőnlétét befolyásoló tavaszi cselekvéseket gyűjtötte össze. Idézzük: „Szent Györgykor varázsolják meg a lovakat, hogy jó futók legyenek, s virágvasárnap szenteltetik meg és Szent György vagy nagypéntek éjjelén fonják a lóhajtó ostort. Erre a negyedre esik a tej- és vajvarázslás is; hogy a tehen sok és jó tejet adjon, különböző Szent György előtt szedett füveket adnak ennie; neki adják aztán a búzaszenteléskor a pap lába alól kitépelt búzaszálakat is, Nyitrában Szent György napja előtt fogott vakondok porrá tört szívét keverik takarmánya közé, másutt Szent György éjjelén kilenc temető egy-egy fejszeforgácsával vagy a kapufélfa szilánkjával füstölik meg; Szent György napján mossák ki kakukkfűvel a sajtárt és a köcsögöket is, s ugyancsak Szent György fontos napja a szarvasmarha szaporodásnak is: az üzekedni nem akaró tehenet György előtt szedett csiga szárított porával, vagy ugyanekkor szedett csipkebogyóval etetik meg, s az ellésnél segédkező emberek is Szent György előtt fogott ürge farkát tartják zsebükben. A kanászok ilyen kígyó fejét tartják a disznó ivóvizében és moslékjában, hogy a farkasokkal szemben bátrak legyenek, nagypéntek hajnalán húshagyókor eltett savanyú káposztával etetik meg őket, hogy egészségesen fejlődjenek, húshagyókor kovászt adnak nekik, hogy hamar meggörögjenek és nagypéntek hajnalán hangyafészkét dobnak óljukba, hogy úgy szaporodjanak, mint a hangyák. Mint télen, tavasz előtt is szokásos a tyúkok abroncsból etetése, s hogy a tyúkok jó tojók legyenek, övék a húshagyókor kiszült első fánk, Szent Györgykor pedig mindenféle szemeszből keverik ételüket, nagypénteken a gunárnak paprikát adnak, hogy kurázsibb legyen, s hogy kotlói jó ülők legyenek, hammazókor a gazdasszony az egész ebédet végig üli és Szent György előtt nyúlánét tesz a kotlófészekbe, s hogy a csirkék szaporán keljenek, a tojást rakó jobb kezével ugyanekkor hangyabolyt keres. A méhet József napján eresztik ki, s a gazda egész nap fundusán marad; virágvasárnap szentelt barkát tesznek a kasba és húsvétkor hangyákkal futkostatják meg a kast.” (Szendrey Zs. 1941a: 106.)

¹⁸⁷ A test technikáinak tipológiáját Marcel Mauss dolgozta ki 1934-ben. „Biografikus” rendben a test-technikák következő csoportjait nevezte meg: a születés és a szülés technikái, a gyermekkor technikái (a gyermek szoptatása, hordozása, az elválasztás, az alvás, a lélegzés, a járás, a testtartás szokásai), a serdülőkor technikái, a felnőttkor technikái (alvástechnikák, pihenési technikák, a tevékenykedés, a járás technikái), a testápolás technikái, a táplálkozás technikái, a szaporodás technikái. (M. Mauss 1934/2004c; az idézet lelőhelye: 425.) A test társadalmi és kulturális használatával és értelmezésével kapcsolatos gazdag irodalomból: L. Boltanski 1971; F. Loux 1978; G. Vigarello szerk. 1993; Csabai M. – Erős F. szerk. 2002; Tóth G. P. 2003; Tóth G. P. szerk. 2005; Verebélyi K. 2005a.

2. Az Erdélyi Mezőség peremén fekvő Tordatúr hiedelemgyakorlatában a következő testállapotokat és -technikákat tartják számon. A természetfeletti erővel rendelkező lények testi jeggyel rendelkeznek: a boszorkánynak farka van (Csögör E. 1998: 157), szemöldöke összeér (156), szőrös az arca (156). Alakváltoztató személyek a boszorkány, az emberbéka, az emberfarkas, a prikolics. A boszorkány béka, kerék, kutya, macska (156, 157, 158), az emberbéka béka (136–137), az emberfarkas farkas (112), a prikolics kutya alakot ölt (113–117). Az átok alatt lévő személy szenved, beteg, elpusztul (181–188). A test megrontásának formái a csecsemő elcserélése (111, 164), a boszkonyálás (143), a megigézés (202, 206–208), a rábőjtölés (198), megcsináltatás ördög vagy pap segítségével (85, 109, 196, 199), szőrszál égetése (226), csinálmány készítése (269), ráolvasás (169), öntés (197). Az elcserélt gyermek teste formátlan, szőrös, nem beszél, nem eszik (164–165). A megrontott személyt disznó, patkány alakú lény látogatja (143, 154), ráküldött lények bántalmazzák (85), fojtogatják vagy fojtják meg (67, 109), nyomják (86–87), összeférhetetlen a családi életben (168), megutálja élettársát (169), megszereti megrontóját (222–223), lefogy (85, 196), hőmérsékletingadozáson megy át, elájul (203), hipnózis hatása alatt siet megrontójához (225–226), testét kiütés lepi el (271), magatehetetlen beteggá válik (168), felakasztja magát (195), meghal (195, 202–203). A bőjtölés megerősíti az átok hatását (182–186). A lidérc szexuális kapcsolatra kényszeríti, megrémíti, fenyegeti, fojtogatja, kínozza, megveri, megöli áldozatát (90–102), az ördög az emberbe bújik, erőtlenné tesz, fojtogat, megijeszt (102, 107), a prikolics megfenyegeti, megtámadja az embert (114–117). A halottlító önkívületi állapotban beszélt a halottakkal (139). A terhes és kisgyermekes asszony testét megkülönböztetett figyelem övezi. Áldott állapotban az asszonynak nem szabad merőn megnéznie, megcsodálnia valamit, páros gyümölcsöt ennie (161). Az anyatej megőrzéséért a látogató nem ülhet az anya ágyára (161), az anya mellét masszírozni kellett, vizesruhával, káposztalevével, répa- vagy keserűlapuval borogatták (162), az anya hagymát fogyasztott, hat hétig nem ment ki az utcára, patak mellett nem szoptatott (162). A menstruáló nő nem rakhatott asztagot (176), nem tehetett el kompót, nem savanyíthatott káposztát (238), nem érhetett a vetőmaghoz (240), nem gondozhatott virágot (239). A haldokló személyt nem volt szabad sírással megzavarni (172). Betegségek, a test károsulásának elkerülése végett első mennydörgéskor a fejet a falhoz ütötték (259), nem számoltak csillagot (259), a mezőn nem feküdtek le arra a helyre, ahol étkeztek (259), nem vertek le fecskéfészket (259), fésülködéskor a kifésült hajat elégették, nem dobták szemébe, a menstruáló nő nem nyúlt a hajához (259), a meleg tojást nem érintették az archoz (259), nem vizeltek a Nappal szembe (259), nem léptek tojásbéra (259), nem köptek és nem vizeltek tűzbe (259), rontás megelőzéséért a kisgyermeket háromszor átbújtatták a tehén alatt (243). A különböző betegséget a következő módon gyógyították: a testbe jutott kígyót és gyíkot tej gőzével csalogatták ki (263–264), parasztfázékra köpött éhnyállal dörzsölték be a gyermeket édessebb ellen (164), sárgaság esetén kilenc tetűt ettek meg (262), a fájó fület a sár ásásakor talált koporsószeggel kaparták meg, s a szegyet visszatették a sárba (266), a csukló személyt megijesztették (259), a megijedt gyermekkel a temetőbe mentek, egy kriptából koponyát vettek ki, vizet töltöttek bele, a gyerek háromszor kortyolt a vízből (260), önt öntöttek (266), a tályogot fenkövel és fokhagymával megkerékítették és lehúzták (264), a sebet a keresztútban paszullyal, mállisztával vagy ronggyal megkenték, s az útban eldobták (268), az árpát sarlóval learatták (266), a szemölcsöt paszulyszemmel vagy kavicssal leolvasták s azt az utcán eldobták (147), a szemárhámjába esett gyertya a sírhantont meghengergették (148), az igézést szenesvízzel gyógyították (205). A bőr homvásságáért az arcot vérrel, vizelettel, márciusi hólével, nagypénteki patakvízzel mosták (166). A hiedelmek az egyes testrészeket, testváladékokat speciálisan használják. A csecsemő körmét levágni nem szabad, csupán lerágni (164), a köldökzsinórt megőrzik, a lány férjhezmenéskor magával viszi (163), a hajat újhaldokor vágják (166), a menstruációs vérrrel, a szőrszállal szerelmi rontást hajtottak végre (222), az anyatejet szemfájás gyógyítására (260), az éhnyállat seb (164, 260), a székletet feltört sarok (261), a vizeletet ekcéma (260) és dagadt láb (260) gyógyítására használták. Az asszonynak március elsején meztelen testtel kellett körbeszaladni a házat a bolhák eltávolításáért (238), a férfiak ugyanígy kerültek meg a bevetett búzatáblát (240).

3. A hiedelemgyakorlatban több mágikus erejű és funkciójú gesztus ismétlődik. A Detrehemtelepen az 1970-es évek során elvégzett monografikus hiedelemgyűjtésben előforduló, mágikus funkciójú gesztusok a következők. Feldobás: kapáláskor egy kapa földet magasra kell dobni, hogy magasra nőjön a kukorica. Kalapemelés: a harang megszólalásakor a kalapot meg kell emelni. Keresztvetés: fejés előtt a tehénre, dagasztás után a tészta, bevetés után a kemence szájára, kenyér megszegése előtt a kenyérrre, gyógyítások a szenesvízre és a szemölcsre kell keresztet vetni. Köpés: igézés elkerülése végett megköpdösik a csecsemőt, a zsenge állatot és a növényt; a forgószél rontásának megelőzéséért a forgószélbe kell köpni; köpni kell árpa és falat leolvasásakor; a megigézett személynek be kell köpni a mellébe; ha ketten összekocantják fejüket, leköpnék, hogy édesanyjuk ne haljon meg. Lehúzást imitáló mozdulat: a sárgaságot a beteg homlokáról

asszonyok *húzzák le*. Sarlós mozdulat: az árpát a szemről sarlós mozdulattal *aratják le*. Rámutatás: a felhőszakadás megelőzése végett a vihardémonra, a sárkányra rá kell mutatni. Szökdelés: kukorica pattogtatásakor a gyerekek szökdelnek. Ütés: a tisztátalannal való találkozáskor bal kézzel kell feléje ütni, a rontás megelőzéséért. Korbácsolás: a visszajáró halott eltávolítása végett az udvart körbe kell korbácsolni. (Keszeg V. 1981a)

Terek és hiedelmek. A térről való tudás, a tértudat tartalmazza a hely-, határ- és utca- neveket, a térrészek történetét, tulajdonosaik és használóik történetét, a térrészek használati szabályait. Ez a tudás az emberek számára az együttélés fizikai horizontját képezi.¹⁸⁸ A tér közös és azonos szabályok szerinti használata, a térben élő egyének közötti interakciók hozzák létre az együttélés intézményét, a lokalitást.¹⁸⁹

A térszemlélet dualisztikus jellegű, az emberi térfél, az emberi életvilág (a lakás, a lakott tér, település) és az idegen tér (az utca, a határ, a temető, az erdő, a domb, a lakatlan ház, a romok) alapvetően ellentétes jelentésekkel társul. Az idegen tér dominált tér, a természetfeletti lények tartózkodási helye vagy akciótere. A tér birtokbavétele (település létesítése, bánya megnyitása) vallásos és mágikus szertartások végrehajtását teszi szükségessé. A két tér használatának más-más habitusai vannak. Az oppozíciókat Pócs Éva a következőképpen vázolta:

Emberi térfél

bent
közel
központ
ismert
lakott
tulajdon
védett
rendezett
emberi tevékenység
kultúra

Természetfeletti lények világa

kint
távol
periféria
ismeretlen
lakatlan
senkiföldje
veszélyes
kaotikus
emberi tevékenység hiánya/tilalma
natúra

A fordítottság elve alapján az idegen térfélben más alakú és méretű lények élnek (alakváltoztató, kevert alakú, óriás vagy törpe), a közlekedés más szabályok és technikák alapján történik (gyorsan, lassan, repülés), az idő másként múlik (gyorsan, lassan), a kommunikációban más nyelvet kell használni vagy a szavakat megfordítva használva, az emberi testhasználatban a hangsúly a bal oldal (kéz, láb) használatára tevődik. A két térfél közötti átjárás alakváltoztatással, az öltözetdarabok megfordításával, új név felöltésével jár együtt (Pócs É. 1983/2002a).

¹⁸⁸ Hermann Bausinger a hagyományos társadalom sajátosságának tartja a tértudat meglétét, amely a „helyegységet”, az együttélés horizontját teremti meg (H. Bausinger 1961/1995).

¹⁸⁹ A fogalmat meghatározó Arjun Appadurai a lokalitásban a térbeliséggel szemben a társadalmi interakciókat tartja meghatározónak (A. Appadurai 1996/2001: 3.)

A helyi narratívumok a lokális társadalomnak a környező fizikai térről szerzett élményeit és tapasztalatait, térhasználati normáit tárolják.

A hiedelmek a térben élő ember számára biztonságérzetet termelnek. A térrel kapcsolatos hiedelmek egyik része a hiedelemcselekvések térben való elvégzését tartalmazza. A tér lakhatóvá tétele, birtokba vétele a tér egyszeri rituális, megismételt megtisztítását jelenti. Ilyen térfoglalási rítusok az építőáldozat, az új házban elvégzett rítusok, a tavaszi határjárás, a bejáratok (kapuk, ablakok) tövises ágakkal való ellátása Szent György napján. Ahogy a tér megtisztítható, épp úgy megrontható. További térhasználati rítusok a térhasználat bántatlanságát és eredményességét, az előrehaladást, a szerencsét garantáló rítusok, valamint a határátlépés, a térváltás (ki- és belépés) előírásai.

Olvasmány

1. Az új ház építését építőáldozat előzte meg. Európa-szerte szórványos tárgyi leletek, 20. századi feljegyzések és az élő szájhagyomány bizonyítéka szerint a középkortól ismert gyakorlat az építőáldozat. Két alapvető formája a tényleges és a szimbolikus élőáldozat, valamint más anyagok és tárgyak falba való beépítése. Az áldozatra általában az építés kezdetén és az épület felavatásakor kerül sor.

Az élőáldozat történhetett akár ember, akár állat (leggyakrabban kakas, tyúk, macska, ló) testrészeinek (csont, haj; koponya, vér, toll, tojás) felhasználásával. Csíkbán és Moldvában egy személy árnyékát szalmaszállal, kákával megmérték, s ezt az építendő ház alapjába építették. Tordán egy, hozzávetőlegesen a 17–18. században épült ház lebontásakor a falából kakas maradványai és tojásdarabok bukkantak elő. Egy másik, a 18. században épült ház falából csirkecsontot tartalmazó fazakat bontottak ki. A tordai és környékbeli kőművesek a 20. században majorság vérét csepegtették a ház alapjába. A magyarlétai templom szentelésekor a 20. század első felében a toronyból egy kakast dobtak alá a mélybe. Kedvező jelnek tartották, hogy nem döglött meg.

Az építőáldozat egy másik formája szerint szentelmények és egyéb tárgyak (növényi magvak, pénz és oklevelek) kerültek az épület alapjába és falába. Egy kolozsvári piarista épületbe kenyeret és bort falaztak be, amit százevenként frissítettek.

Az építőáldozat szimbolikus formájára került sor az épületbe való beköltözéskor. Az első éjszakára állatot (kutya, macska, tyúk) zártak a házba, vagy először beteg, idős személy töltött benne egy éjszakát.

Az építőáldozat különböző funkciókkal rendelkezett. Elsődlegesen az épület és a benne lakók szerencsését, a lakók egészségét biztosította. Rontásformaként a háziak tudta nélkül a küszöb alá rejtett, állati csontokat és vért tartalmazó csinálmány betegséget, szerencsétlenséget váltott ki. Másodlagosan az épület falában elhelyezett oklevél és pénz az építkező lokális közösség tagjainak, az építőmesterek nevét, valamint az építkezés idejét és körülményeit örökítette meg az utókor számára. A szentelmények használata a lakásavatási szertartás ünnepességére is utal.

Az építőáldozat adatait Bartha Elek foglalta össze. (Téglás G. 1910, 1913; Pócs É. 1977; Beck Z. 1981; Bartha E. 1984.)

2. Az életér használatában ismétlődő hiedelemcselekvések az Erdélyi Mezőségeen: rontás küszöb alá helyezése; a gyermek ablakon való kiadásának tiltott volta; az újszülött borjú körülhordozása az udvaron; az udvar körbekerítésének a visszajáró halott eltávolítása céljából; a tavaszi határkerülés a mezőgazdasági munkák eredményessége céljából; a búzatábla „beszegése” a kártevőktől való megóvás céljából; a csorda, a nyáj mágikus körrel való bekerítése a kár megelőzése céljából. (Keszeg V. 1997a.)

3. A tavaszi határkerülés adatainak összefoglalása: Barabás L. 2000: 131–167; Pozsony F. 2000.

Hiedelmek és a kalendáris év, az évszakok kapcsolata. A hiedelemcselekvések egyik része szezonális jelleggel rendelkezik. Évszakhoz kötődnek az évszakra jellemző cselekvésekhez (gazdasági munkálatok, test technikák, együttléti események) kapcsolódó hiedelemcselekvések, valamint azok, amelyek lebonyolításához az évszak által felkínált természeti körülmények, adottságok szükségesek (friss termények, növények).

Jellegzetesen tavaszi hiedelemcselekvések a földművelés és az állattartás termést és állathasznót, a növények és az állatok egészségét befolyásoló mágikus cselekvések. Jellegzetesen évszakhoz kötődő hiedelemcselekvés az arcnak hólével való lemosása március 1-jén, a bőr finomságának biztosítása végett. Tavasszal az udvarra tilos a kakasmandikó (Salamon pecsét, *Polygonatum latifolium*) bevitele, mert a tyúkok nem tojnak a tavasz folyamán. A nyári harmatszedés elveszi a gabona erejét, a harmatban való mosakodás pedig egészséget biztosít. A Katalin napján letört ág karácsonyra kizöldül, a házban lakó lány férjhezmenetelét jövendőli meg.

Olvasmány

Szendrey Zsigmond az „évnegyedi szokásaink és babonáink”, majd a tavaszelő, a nyár és az őszi „szokásai és hiedelmek” összefoglalását készítette el (Szendrey Zs. 1941, 1941a, 1941b). A szerző meggyőződése, hogy „őspogány képzeteken alapuló gazdasági szokások maradványai ezek, a nép ősi természetszemléletével és természeti életével függenek össze; sokkal régiebbek tehát, mint a keresztény vallás, s velük szemben a vallásos néprajz feladata csak az lehet, hogy megmagyarázza, miféle egyházi befolyás révén kerültek ezek a régi agrárszokások valamely keresztény ünneppel vagy szenttel kapcsolatba” (Szendrey Zs. 1941: 11.) Az agrárszokások előbb a jeles napokkal, a kereszténység terjedése során pedig szentek napjaival kerültek kapcsolatba.¹⁹⁰ A „téli évnegyed” folyamán több hiedelemfunkció ismétlődik. A gonosz kilétének keresése, felismerése a lucaszék készítésével hosszas, kéthetes folyamat. A lucaostor, valamint a kapufélfa szöge, a keresztúton szentelt krétával rajzolt kör, a Luca és karácsony napja között gyűjtött tűzfával melegített zsír szintén alkalmas a boszorkányok azonosítására. A gonosz (boszorkány, Luca, halottak, tolvajok) űzésének szimbolikus formái a karácsonyi és újévi zajkeltés, a maskurás tánc, a korbácsolás, a farsang megsemmisítése, az újév utáni legyek pusztítása, az ajtók lakatra zárása, fokhagymával történő bekenése, tövises ágak ablakba helyezése, az óévet jelképező bábu megsemmisítése. A halottak karácsonykor misére és étkezésre visszatérnek. Az újévi cselekvések bővelkednek egészségvarázsló elemekben. Az esztendő szerencsésjégét és bőségét az évforduló napjai során ismételtelen biztosítani lehet. Olyan formái vannak, mint a Luca-napi kotyolás, a szilveszteri tűzgyújtás, tuskóégetés, az újévi aktív élet, bőséges táplálkozás (bab, lencse, köles, káposzta, disznóhús, sütemények; alma közös elfogyasztása) és italfogyasztás, a kölcsönadás kerülése, a nők otthonülése, pénz szorongatása szilveszter éjszakáján, január elsején, a munkavégzés kerülése a téli ünnepek idején, az együttélés kerülése. A fiatalok egybekelését ebben az időszakban lehet megtudakolni és befolyásolni, a fiatal házások gyarapodását biztosítani. Egészségvarázslás az aranyosvízzel való tisztálkodás, a piros almáról való tisztálkodás. Több téli szokásban megtörténik a növények (búza, gyümölcsfa, kender) hasznának befolyásolása (fák megfenyegtetése, megrázása, füstölése, öntözése, lucabúza ültetése, termények elhelyezése a karácsonyi asztalon, az eke szentelt vízzel való meghintése vízkereszt napján). Az állathasznót biztosítja a Luca-napi kotyolás, a szilveszteri szűzgulyahajtás, a háziasszony és a pap rituális leültetése (a kotlást befolyásolandó), a tyúkok bőséges etetése, a karácsonyi morzsa szétosztása, a kakas fokhagymával való etetése karácsony estéjén, a lopott szalma széthintése, az állatok gazda általi megsimogatása. (Szendrey Zs. 1941.) A tavaszelő csoportos vonulása, a zajkeltés, a temetésimitáció a tél eltávolítását biztosítja. Tavasz idején a boszorkány mellett egyéb gonosz lények is aktívvá válnak (szépasszony, sárkány, kincscőrző). Szent György

¹⁹⁰ Ugyanezt a gondolatot ismétli meg Róheim Géza egyik, 1920-ban megjelent tanulmányában. A lucaszékkel kapcsolatos 312 hiedelemadatot 10 elemtípusba sorolja, a szokáselemek előfordulását kartográfiai módszerrel térképre vetíti. Az 1850–1915 közötti időből származó adatok összehasonlító vizsgálatával állapítja meg, hogy az akkori Magyarországra a tudás almája, a boszorkány ostora, a bűvös saru hiedelemtípusa jellemző. Elemzése áttekinti a téli népszokások teljes körét: a házból való tárgykidás tilalma, a szakrális ételáldozat, a lakomák alkalmi, a tűzujtás szokása, a rontás és megelőzés rítusai, termékenységvarázslás és szerelmi jóslás. Luca alakja kapcsán a téli fehérruhás nő hiedelemalakokat mutatja be, a boszorkányképzetel való rokonságukat. Következtetése szerint a télközépi lucaszékkészítés és a hozzá kapcsolódó rítuscsoport a téli sötétség okozta félelem megtestesülése, a félelem legyőzésére, elhárítására tett kísérlet. (Róheim G. 1920.)

és húsvét napján újra lehetőség van a boszorkány kilétének megtudakolására (tojásfestő kanál, szentelt krétával húzott kör, boronán átnézve). A gonoszok távoltartását szolgálja a bejáratok (ajtók, ablakok), rések elzárása, eldugása, valamint (a vetés, a gazdaság, a ház, az istálló) körbekerítése, körüljárása (határjárás, vetés beszegése). A tavaszi zajkeltés (kongózás, kerepelés, harangozás, kolomp), valamint az ütögetés, a vesszőzés főként a kártevők (egerek, békák, kígyók, róka) elhárítását biztosítja. A fák, a növények megfenyegetése tavasszal újra napirendre kerül. Jellegzetesen tavaszi mágikus cselekvés az öntözés, locsolás, a tűzgyújtás. A versenyjátékok (versenyfutás, lovas játékok, küzdelem), akárcsak a tánc, továbbá a tisztálkodás, a fürdés egészséget varázsol, a bőséget a gazdag lakomák, a szomszédoktól való haszonlopás biztosítják. A téli jóslással szemben tavasszal az időjárás megtudakolása kerül előtérbe. (Szendrey Zs. 1941a.) A nyári időszakban a gonosz lényektől való védekezés helyett a vihartól, jégtől, élskődőktől való védekezés kerül előtérbe (Illés, Margit, Mária Magdolna). Iván napján kivételesen még járnak a boszorkányok, ilyenkor fellángol a kincs. A termés érésére való tekintettel többször van dologtiltó nap. Több nap ajánlatos a gyógyfüvek gyűjtésére (Iván, Anna) és megszentelésére. A fiatalok boldogságának megtudakolása helyett Iván és Anna napja a halál időpontjának megtudakolására alkalmas. (Szendrey Zs. 1941b.) Az őszi időszak a termésbegyűjtő kalákák ideje (szüret, bontás, lekvárfőzés, újborkóstolás, libavágás). Ezeket termésvarázsló szokások kísérik. Ilyenkor nyílik alkalom a halottak kívánságának teljesítésére, halotttetésre alkalmas időszak. A jóslások az őszi hosszúságát, a tél kezdetét, valamint a fiatalok szerencséjét tudakolják meg. (Szendrey Zs. 1941b.)

Hiedelmek és az életpálya. Az életpálya különböző szakaszaiban az egyén életét más-más cselekvések, szándékok, kapcsolatok töltik ki. Ennek megfelelően a hiedelmek is több vagy kevesebb intenzitással vannak jelen az egyes életszakaszokban, illetve életszakaszonként más-más hiedelmek jellemzik az egyén hiedelemhasználatát. A gyermekkor emlékezetes eseménye a hiedelmekkel való találkozás. Ifjú korban a jóslástechnikák, a szerelmi mágia, felnőtt korban a gazdálkodás és a háztartás mágiájának alkalmazása válik intenzívebbé. Gyermekkorban az egyén elszenvedti a hiedelmek következményeit, felnőtt korban maga is aktív hiedelemgyakorlóvá válik. Idős korban speciális szerepek betöltésére válik alkalmassá, környezetének bizonyos szolgáltatásokat biztosít. Az életpálya folyamán a hiedelmeknek való kiszolgáltatottság csökkenő, a hiedelemhasználat pedig növekvő tendenciát mutat. Az életkor előrehaladtával az egyén a hiedelmek saját, személyes célra való használatáról áttér a másokért való hiedelemgyakorlásra.

A hiedelmek egyik csoportját az egyén teljes életpályája folyamán alkalmazza (gyógyítás). Más hiedelmek életkorra jellemzőek (házasság-, haláljóslás). Ismét más csoportba tartoznak azok a hiedelemcselekvések, amelyeknek élete folyamán az egyén egyetlen alkalommal szenvedő vagy aktív részese.

A néprajzi irodalomban többször készült összefoglaló munka az egyes életkorok sajátos kultúrahasználatáról (Gönczi F. 1937; S. Lackovits E. 1980, Deáky Z. 2011).

Olvasmány

1.T. 60 éves. Fiatalasszony korában gyermekei elvették anyósa tyúkjainak tojását. Az anyósa megátkozta, meghagyta, ne álljon koporsója mellé. Hat évig nem szóltak egymáshoz.

Anyósa boszorkány volt. Többször próbálkozott rontással. A csinálmányt fa tövébe, küszöb alá ásta. Tyúkfejet talált a kertben elásva, fonott kalács, sajt volt küszöbe elé téve. Juhok, majorságok pusztultak el. Ha valakinek a trágyadombjába húst ásnak el, az állatok eldöglenek. Két gyermeke is meghalt. Éjszakánként lépéseket hallott, nevéen szólították. Férje reggelenként az állatokon tapasztalta a rontást, a tehén össze volt karmolva, a ló habos volt az izzadságtól. Férjének szerszámai tűntek el, T.-nek ruhái. Haragosai feltételezhetően rontás szándékával szereztek meg.

A pajtában piros rongyból készített keresztet tartanak. Minden kedden és pénteken három cikk fokhagymát, szentelt barkaágot tesz az istálló ajtajába. Mikor az állatokon rontás jelét látja, szentelt vízzel hinti be

a helyet. A csinálmányhoz kézzel nem nyúl. Hallotta, hogy vizelettel kell meglocsolni a csinálmányt, hogy rontó hatása megszűnjék. A seprút a házban és az istállóban fordítva állítja fel. A pajta küszöbére patkó van szegezve, három csonkaszeggel. Kihajtáskor az állatokat megszentelik, láncon terelik keresztül. Kedden és pénteken semmit nem adnak ki a házból. A küszöböt, a kilincset és az ajtót szenteltvízzel locsolja meg.

Anyósa temetésekor valóban nem tudott közel menni a koporsóhoz. A temetés után viszont megszabadt a rontástól.¹⁹¹

2. Sz. T. vámogálfalvi földműves. 1930 táján született. Hiedelemtudása az élete során szerzett élményeken alapszik. A narratívumok egyik része a lokális társadalmat értelmezi. A történetek a falu külön személyeihez kapcsolódnak, s évtizedeken keresztül emlékezetben maradnak. Több élménytörténet a falu földrajzi-természeti környezetét jeleníti meg.

Tudomása van az alakváltoztató személyekről. *Üsmertem egy asszonyt, aki éjszaka hármat bukfencezett és disznóvá változott, aztán meg úgy disznó képében elment a bácsokhoz sajtot lopni. Gyakran járt lopni. Egyszer aztán a bácsak megszúrták egy villával és másnap sántított az asszony. Egy másik személy: Vót egy ember. Todar bá, ő vót a romány harangozó. Egyedüi élt és sok macskát tartatt. Amikor nagyidő vót, olyanko kellett menjen harangazni. És sokszo látták, hogy nagyidőbe macskává változott. Egy csinálmányos asszonynak tizenegy uja vót, baszkanyaságakka, csinálmányas dogakka foglalkazatt. Helyre is tudta hozni a dogakat. Vót egy nagy könyve és abbo megmandta, hogy ki csináltatta meg. Falujában több személy is értett a tej elvételéhez. Van a faluba több ilyen is. Nem szabad őket a pajtába beengedni, mer ha a kezét háromszo végighúzza a tehén hátán, akko vége, el van lopva a tej. Gyermekkorában sárkányt látott. Künt vótam a Kurtaréten, őriztem a teheneket. Még gyermek vótam. Nagy hirtelen nagy eső lett, felhőszakadás. A szivárvány... tudjátok, a két patakat kötötte össze, kiszivott a patakból egy nagy... Vót vagy 3–4 méter hosszú kígyófélét. Vastag vót, olyan egyfejű sárkány. Aztán lelőtték és leesett a haranglábi erdőbe. Alig dögölt meg. A második világháború előtt előjelet látott. Gyermek vótam, éjszaka nem tudtam alunni. Kimentem az udvarra. Szép, tiszta vót az ég és ahogy a Csere felé néztem, egy fényes csillagot, farka vót, olyan vót, mint egy rúd...láttam gyorsan közeledni. Egyből megéreztem, hogy valami rossz fog történni. 1972-ben az Erdélyt sújtó árvíz kezdete előtt ugyanilyen látomásban volt része. A falu Ördögös hídjáról azt tudja, hogy éjszaka ördögök szállják meg, megrémítik és bántalmazzák az arra járókat. A falu egy családjáról tudja, hogy a határon talált kincsből építették fel házukat.¹⁹²*

3. M. E. 1942-ben született Kolozsvárt. Római katolikus vallású, rendszeres templomlátogató. Meggyőződése, hogy az ember sorsát természetfeletti erők irányítják, az életben semmi sem történik véletlenül. 12 évi házasság után férje 7 évre szóló rontás hatása alá került. 7 évig együtt élt a rontást kezdeményező cigánylánnyal. A rontás letelte után meghalt.

Élete válságos időszakában M. egy álmoskönyv segítségével megtanult kártyát vetni. Az évek során tudása tapasztalatai alapján tökéletesedett, sajátos értelmezési rácsot dolgozott ki. Azóta kivétel nélkül minden reggel kiolvassa a nap eseményeit. Jöslásra a hajnal alkalmas. A kártya előrejelzi a váratlan találkozásokat, a tervezett tennivalók kimenetelét. Kíváncsian figyeli, mit jelez előre a kártya. A megjósolt események elháríthatatlanok; M. E. azonban fel tud készülni elfogadásukra. Másnak nem jósol; barátnői nem követik, de nem is ítélik el hobbiját.¹⁹³

4. A berettyószéplaki cigányasszony, V. A. 1949-ben született. Gyermekkorára szerény körülmények között telt, az éhezést és a fázást gyakran megtapasztalta. Iskolába szeretett járni, 8 osztályt végzett. A cigányasszonyok sorsát élte. Alkalmi munkákat végzett, férjhez ment, 9 gyermeket szült. Férje jövedelméből, a maga nyugdíjából nagy erőfeszítések árán biztosította az életkörülményeket családjá számára. Gyermekait becsületre tanította, felnevelte őket, útnak indította az életben. Vallásos meggyőződésű; templomban azonban mindössze a családtagok vallásos szertartásain jelent meg.

Tűzfát gyűjtve gyakran tartózkodott az erdőn. Ilyenkor volt alkalma erdei lényekkel, az elátkozott, nyugtalan *erdőemberrel* és a *menyasszonnyal* találkozni. Szintén gyermekkorában látta a *kincsrőrő kígyót*.

¹⁹¹ Lukács Enikő 2007-es zetelaki gyűjtéséből származó adatok. A kutatási beszámoló a KJNT archívumában található (lásd Lukács E. é. n.).

¹⁹² Hídi Piroška 2005-ben Vámosgálfalván végzett gyűjtéséből származó adatok. A kutatási beszámoló a KJNT archívumában található (lásd Hídi P. é. n.).

¹⁹³ Lukács Zsuzsanna 2003-as gyűjtéséből származó adatok. A kutatási beszámoló a KJNT archívumában található (lásd Lukács Zs. é. n.).

Családja többször esett rontás áldozatává. Apját egy másik nő *elrontotta*. Első férje szintén rontás hatására hagyta el feleségét és kislát. Környezetében közismert volt a tej elvitele. Boszorkány ismerőse egy alkalommal simogatással a V. A. által gondozott malacot rontotta meg. Rontás hatására V. A. ágyba került. Nézőhöz, majd az ő tanácsára román paphoz fordult. Hat vasárnapi mise, valamint intenzív vallásgyakorlás (ima, gyertya- és tömjénezés) után épült fel. Tisztátalan többször meglátogatta V. A.-t, szólította, csalogatta. V. A. elővigyázatosan nem válaszolt a hívásra, így elhárította a tisztátalan rontását. Egyik szomszédasszonyát halott férje látogatta. Román pap segített a bajba jutott asszonyon.

V. A.-t halottai gyakran meglátogatták. Még fiatal volt, amikor édesanyja meghalt. V. A. beteg lett, erőtlenné, ágyba került. Édesanyja eljött, magával vitte a halottak világába, megmutatta ottani életkörülményeit. Búcsúzáskor megsimogatta lányát, aki azonnal meggyógyult. A halott anya többi gyermekét is meglátogatta, lányainak segítkezett a konyhai munkákban. V. A. egyik lánya a magzatát négyhónapos korában veszítette el. A csecsemő meglátogatta anyját, ruhát kért tőle. Miután az anya egy koldusnak ruhát ajándékozott, a magzat megnyugodott. V. A. egyik lánytestvérét vonat gázolta el, két kisgyereke árván maradt. A halott anya visszajárt gyermekeit etetni és gondozni.

A mindennapok mágiája állandó jelleggel jelen van V. A. életében, az egészség és a szerencse biztosításában, kapcsolattartásában, a háztartásvezetésében. A hiedelmek jelentősen meghatározták életpályája alakulását, a természethez, a társadalmi környezetéhez való viszonyát. (Salánki-Fazekas É. 2012: 79–102.)

Hiedelmek és csoportkulturák. A köztudat hajlamos a parasztság (továbbá a falusi társadalom) kulturális habitusába illeszteni a hiedelmeket. Valóban, a hiedelmek egyes nagy rendszerei (természettel kapcsolatos mitikus lények, a mezőgazdaság, az állattartás mágiája, időjárásjóslás) funkcionálisan illeszkedik a növénytermesztés és az állattartás gyakorlatába. A hiedelmek alkalmazása a földműves és az állattenyésztő szerepéből következő, a növények és az állatok egészségét és termékenységét biztosító, tudakoló, preventív és ráható stratégiák és cselekvések egyike. És ezért logikus cselekvésnek tekinthető. Tudomásunk szerint a haszonállat-tartás mágiája nem terjedt át a társasági állatok (városi környezetben való) tartására. Valójában azonban a parasztsághoz hasonlóan hiedelmek kapcsolódnak a különböző, más foglalkozási ágakhoz és érdeklődési körökhöz is; ezek a sajátos munka kimenetelét és eredményességét, a szabadidős tevékenységet befolyásoló hiedelmek. Kálmány Lajos a halászkok hiedelmeit foglalta össze (Kálmány L. 1895). A diákhiedelmekről készült néhány felmérés azt bizonyítja, hogy azok a felelős időpontját igyekeznek megtudakolni, a felelős igyekeznek elhárítani, valamint a tanár engedékenységére, a minősítés pozitív irányú befolyásolását biztosítani. Ugyanígy saját hiedelmeket termeltek ki a különböző szabadidős csoportkulturák. A bulvár olvasóközönsége napi rendszerességgel követi a horoszkópot. A futballjátékosok szintén produktív mágiához fordulnak a döntő mérkőzések előtt.

Vannak azonban olyan általános hiedelmek, amelyeket az egyén társadalmi szerepétől, csoportkulturális habitusaitól függetlenül gyakorol, amelyek nem következnek szervesen szakmája hagyományaiból. Ez az úrhajós esete, aki bibliát és kabalatárgyat vitt magával az úrbe. Egyik tárgy sem az úrhajó, a program, a processzorok, a műszerek eredményes működését hivatott garantálni. A biblia az úrhajós vallásosságával, a kabalatárgyak általános biztonságkeresésével állnak kapcsolatban. Ugyanilyen hiedelemnek tekinthetők az életpálya (a születés, a párválasztás, a halál és temetés, a betegségek) hiedelmei, amelyek minden szociokulturális környezetben előfordulnak.

Olvasmány

1. Wlislöcki Henrik (1856–1907) nevelő, tanár. Vándorcigány karavánokhoz csatlakozott. Velük beszélgetve, együtt élve figyelte meg és jegyezte le hiedelmeiket.

A cigánylányok szilveszter napján és tavasszal tudakolták meg jövődöbelijüket. Szilveszter éjszakáján cipőt vagy csizmát dobtak kilencszer a fűzfára. Ha a cipő első próbálkozásra fennakadt az ágak között, a lány a következő évben férjhez ment. Ha nem, annyi évet kellett várnia, ahányszor a feldobott cipő lehullt. A lány szilveszter éjszaka egy élő fához ment, megrázta és énekelt. Ha egy felzavart kutya ugatni kezdett, a következő évben kérésre számíthatott. Egy kitépett hajszájára gyűrűt kötött, s azt ingaként egy edény fölé tartotta. Ahányszor az inga az edény falának ütődött, annyi évig kell várnia a férjhezmenésre.

Szent György éjszakáján egy fehér kutya szemét kendővel bekötik. Szétszóródnak, szótlannul. A kutyát szabadon engedik. Akihez szegődik, az elsőnek fog férjet találni. A lány Szent György éjszakáján keresztútra áll, haját hátrafésüli, egy tüvel megszúrja bal keze kis ujját, három csepp vért csepegtet a földre és azt mondja: „Vérem adom szeretőmnek, akit látok, azé legyen”. A lány húsvét vagy Szent György napja előtt halat eszik, s akit álmában meglát, az lesz a férje. A két éjszaka valamelyikén keresztútra telepszik, sült halat és pálinkát tesz maga elé. Némán várja, hogy egy férfi menjen arra. Ha a férfi a pálinkához nyúl, házasetük boldogtalan lesz, ha a halat veszi, boldogan fognak élni. Ha sem ételt, sem italt nem vesz el, akkor valamelyikük a házasság első évében meghal. Húsvét hajnalán vizet forral, s a víz bugyogásából igyekezik kikövetkeztetni férje nevét. (Wlislöcki H. 1890.) A férjtudakoló szertartásokat a magyar lányok is gyakorolták. Tőlük eltérően a cigány lányok többnyire a szabadban végezték tudakozódó rítusaikat.

2. **Családi jósló hagyományok.** Egy zabolai, az 50-es életévében járó család 1996-ban a következő jósló hagyományokkal rendelkezett.

Számon tartottak több, időjárásra vonatkozó jóslási hagyományt. A Medárd (június 8.) és a Margit (július 13.) napi esőt negyven napi esőzés követi. A Vince napi (január 22.) napsütés gazdag szőlőtermést jelez. Ha ősszel ökörnyál száll a levegőben, hosszú őszre lehet számítani. Ha a kukorica csöve erősen „beburkolózik”, a tél elhúzódik.

A lányok jóslási gyakorlatához tartozott a férj kilétének megtudakolása. András napján a lány felrúzza, megfordítja a párnáját, s ezt mondja: *Ágyom járom,/ Párnám rázom,/ S András, mondd meg,/ Ki lesz párom.* Álmában aztán meglátja a leendő férjét. András napján nokedlit készítenek, mindenikbe fiúnevet tartalmazó cédulát tesznek. A fővő vízben elsőnek felbukkanó nokedliben szereplő név az udvarló neve lesz. Luca napján papírszeletekre fiúneveket írtak, s minden nap egyet elhajítottak. A karácsony reggelére maradó tizenkettedik cédulán szereplő név a jövődöbéli férj neve lesz.

A faluban cigányasszonyok gyakorolták a kártyajóslást. A családfő és felesége házasságkötését is előrejelezte a kártya. Az esetet a következőképpen idézték fel. Férj: – *Dolgoztunk mind a ketten a szövetkezetnél. Te a postán dolgoztál, én a szövetkezetnél.* Feleség: – *Szembe volt a két épület.* Férj: – *Én adtam le a pénzt, tettem fel, s ő pedig fogadta el. S a cigánné pedig pont akko betoppant. S aztán akko, hogy kezdte?* Feleség: – *Hát aztán mindenképpen kártyát akart vettetni.* – *Hát, kisasszony, né, megjósolom a szerencsédet, s aztán természetesen...* [Mindketten beszélnek.] Férj: – *Ő tiltakozott, de mondom... milyen a fiatal... Nem vót semmi kapcsolatunk nekünk, egymással, egyáltalán.* Feleség: – *Jópofo volt, mert hát a cigánné kirakja a kártyákat, olyan érdekes figurák vótak rajta, nem ilyen normál kártya vót, fehérnépek, férfiak, nos aztán kezdi mondani, hogy mit tudam, milyen fiatalember fog elvenni...* Férj: – *Félárva.* Feleség: – *Félárva, s így, s úgy, persze, én leégek, mer én rögtön tudom, hogy...* Férj: – *Én is félárva vótam.* Feleség: – *S akkor erre fel most már tiszta kíváncsiságból kezdtem én is követelni, hogy na, most már vessen nekie is, hogy lám, ugyanúgy visszajátszódja-e az egészet. Na, hát pontosan úgy történt. S aztán elmondta, hogy meg fog nőszülni, félárva lányt vesz el, s akkor nem tudom, hogy hogy s mint, s na, szóval így összebörönált.* (Keszeg V. gyűjtése, 1996.)

A családtagok számon tartják a környezetük divinációs gyakorlatát. Betegség esetén a faluban ónöntést, szénöntést (szenesvíz vetés) alkalmaztak. A háború idején Zabolán is többen igénybe vették a tudakozódási eljárásokat. A távol lévő férfiak életben léte, állapota kötötte le a figyelmet. Cigányasszonyok gyűrű, valamint csoportosan összegyűlt asztal segítségével jósltak.

Az 1990-es években Zaboláról többen felkeresték a torjai kártyajóst. 50–60 év közötti testi fogyatékos asszony. Megmondja az eltűnt tárgy, állat vagy személy hollétét, a házasetet alakulását, a halál bekövetkeztének idejét, a betegség, a peres ügy kimenetelét.

Román falusfelek gyakrabban folyamodnak jósláshoz. A falu román lakói szilveszter éjszakáján hagyományosan makalendáriumot készítettek, a következő év 12 hónapja időjárásának megtudakolása végett. Szintén ők figyelték meg az év első tizenkét napjának időjárását. Mindenik nap egy-egy hónap időjárását jelezte előre.¹⁹⁴

A zabolai család elhatárolódik a jóslásoktól. A tudakozódás nem volt jelen funkcionálisan a mindennapi életvezetési stratégiájukban. Iskolába jártak, fiatalon önállóak lettek. A házasságkötést követően családjuknak sikerült stabil életformát kialakítani. Ismerik néhány sztereotip helyzet jóslástechnikáit (időjárás és férj jóslás). A falura vonatkozó narratív tudásuk részét képezik ismerőseik jóslásesetei. Életük során mindig kedélyesen emlegették, hogy kártyajós jövendölte meg egybekelésüket.

A jós mint sarlatán. A zabolai család a következő esetről számolt be. A második világháború idején egy hadifogoly férfi felesége jósnohöz fordult: *A cigányné elment, hogy megjósolja, hogy az ura hazajön-e. Csak kell az ura jegygyűrűje, s az övé, egy kendermagos tyúk, én nem tudom, hogy még mit kért, szalonát, ilyesmit. Kályha, ahogy volt a házban, leverte a cigányné a falat, dehát az tiszta trükk volt, s az asszonykának a gyűrűjét, s az uráét beletette, sárt csinált, kavarta, súrolta, de egy pillanat alatt, ahogy az asszonyka ellépett onnan, vagy mi, a gyűrűket kilopta. Neki az volt a cél, az aranygyűrű. Nos, bémázolta, s azt mondta, jön három hét múlva, s akkor a gyűrű megmond mindent. Dehát a cigányné máig se jött, na. Az asszonyka nekiállt, hogy a gyűrűket vegye ki. A gyűrű, sehol semmi. A cigányné megtúrta a gyűrűt is, a kendermagos tyúkot és még valami szalonát. Na, így kitolódott.*

Konfúz élmények; érvelési stratégiák. A világháború idején a szomszédok összeültek és asztalt táncoltattak. Az adatközlő a következőképpen emlékezik vissza: *Egyszer összegyűltünk, hogy na, táncoltassuk az asztalt. Körbe [kellett] ülni. Azt hiszem, haton ültünk, rátettük a kezünket az asztalra. Egyik felére nem volt szabad ülni. Akkor egy megbillentette az asztalt: – Mondd meg, asztal, hogy hány éves az életünk. Tagadtuk, hogy senki játszódtott közbe, na. S annyit ütött az asztal, a lábával dobant, úgy fölbillent. Már a végén alig érintettük a kezünket az asztalhoz. Aztán máig sem tudom megmagyarázni, mert én sose hittem ennek az izének, a babonának.*

Az érvelés technikája. Az asztalnak speciálisnak kellett lennie. Vasszeg nem lehet benne, csupán faszeg tarthatja össze a bűtor darabjait. Az asztal viselkedését természetellenesnek tartja, de a válasz megbízható volt. Az adatközlő megjózdött arról, hogy az asztal által adott válasz helyesnek bizonyult. Mégis „babonának, butaságnak” minősíti az eljárást. A résztvevőket csalással nem lehet vádolni, ezért: *Beszugerálták magukat – vonja le a következtetést.*

3. Komáromi Tünde az 1990-es években egy aranyosszéki faluban végzett terepmunkát. Kutatása annak felderítésére vállalkozott, hogy a hiedelem milyen szerepet játszik a társadalmi kapcsolatok értelmezésében és alakításában. A faluban 1992-ben 3017 román, 1245 magyar, 40 cigány és 42 más nemzetiségű személy élt. 2818 személy ortodox, 65 görög katolikus, 106 római katolikus, 616 református, 506 unitárius, 192 pedig más vallást gyakorolt. A lakosság jelentős része a közeli város ipari egységeiben dolgozott, ezzel párhuzamosan pedig intenzív gazdálkodást (földművelést, állattenyésztést) folytatott.

A kutatás a 20. századból 60 rontás esetet azonosított. A vádlottak az esetek 80%-ában nők, 10%-ában férfiak, 10%-ában pedig ismeretlenek. A rontás esetek 95%-ában a vádló és a vádlott között nincs státuskülönbség. A vádlott és az áldozat etnikai hovatartozása minden lehetséges kombinációban előfordul (magyar–magyar, magyar–román, román–magyar, román–román, cigány–cigány). Az esetek 17%-a meny (vő) és anyós, 8%-a szeretők, 30%-a más rokonok, 15%-a szomszédok, 30%-a pedig egyéb kategóriák közötti viszonyt jelent meg. (Komáromi T. 2009: 49–56.)

4. Egy család rontásesetei. F. F. 1936-ban született, református vallású. Egy alkalommal a szomszédja szántani kölesönkérte tehenüket. A tehen korábban 3-4 liter tejet adott, ezt követően félliterrel alig tudtak fejni. Más alkalommal egy éjszakára idős vándorasszonyt szállásoltak el az istállóban. Másnapra a párnapos borjú lebénult. Feltételezték, hogy az ismeretlen látogató igézte meg. A házigazda, a háziasszony és a látogató hajából egy–egy tincset vágtak, meggyújtották. Minthogy az ismeretlen asszony haja nem égett el, ő bizonyult vétkesnek. Bocsánatot kért a háziaktól, s a kisborjú meggyógyult. A rontás akaratlan volt.

¹⁹⁴ A zabolai gyűjtést Gilyén Annamária végezte 1996-ban. A kutatási beszámoló a KJNT archívumában található (lásd Gilyén A. é. n.).

Legényfiát megkötötték, csak egy lány érdekelte. Egy férfi igazolta, hogy a rontás madzaggal történt. Ezt a lábtörő alá helyezték, s ő rálépett. A tanács szerint a madzgot el kellett lopnia, s elégetnie. Bár ekkor a rontástól megszabadult, a rontásra tovább is érzékeny volt.¹⁹⁵

5. Egy család hiedelemstratégiája. F. Nagyszalontán született 1974-ben. Református vallású. Egészségügyi szakkollégiumot, majd egyetemi tanulmányokat végzett.

Kisgyermekük születése után felesége kezdeményezésére 3-3 szál piros cernát font össze a család minden tagja, s csuklójukon addig hordozták, amíg lefoszlott. Az egyetem elvégzése után F. nehezen jutott álláshoz. Ekkor megismételték az eljárást.

Nem hisz abban, hogy az amulett segített volna. Feleségével nem akart szembeszegülni.¹⁹⁶

Hiedelem és nemek. A Gender Studies az 1980-as évektől a társadalmi nemekkel, a biológiai nem következtében az egyénnel szemben támasztott társadalmi elvárásokkal, sztereotípiákkal foglalkozó tudományok megnevezése. Ezek közé tartoznak a Women's Studies (nőtudomány, nőkutató), Masculinity Studies (*férfitudomány*), Critical Studies on Men (*kritikai férfitudomány*), Male Studies (*férfitudományok*). Ezek a tudományok a testhasználat- és érzékelés nemekre jellemző sajátosságait, habitusait, a nemek közötti viszonyokat, egyenlőtlenségi állapotokat követik és értelmezik. (Irodalom: P. Bourdieu 1998.) A magyar etnológiai irodalom többször időzött el a kultúrahasználat nemi szerepek szerinti differenciálódásánál (Kiss L. 1939, 1943; Morvay J. 1956/1981).

A nők és a férfiak hiedelmei közötti különbségek a biológiai sajátosságokból, sajátos munkavégzésükből, valamint a családon és társadalmon belüli szerepükből fakadtak. A női hiedelmek elsősorban a női életpálya építését és megélését garantálják. Nők esetében ilyen biológiai sajátosság a szüzesség, a várandósság, a menopauza, a menstruációs vér, az anyatej; szerepkörük előírta számukra a táplálékkészítést, a házvezetést, a lakás és a családtagok öltözetének tisztántartását, a csecsemők, a gyermekek és az idősek gondozását, a jelesnapok számontartását és előkészítését; szintén a női szerepkörbe tartozott a betegekkel, a haldoklókkal való foglalkozás, a halottak nyugalmanak biztosítása, emléküik ápolása (haldoklók ápolása, halottmosás, halott elsiratása, sírgondozás). A hiedelemcselekvések közül külön csoportba sorolhatók azok, amelyek a női testtel (testrészek, anyatej, menstrem) és testállapotokkal (szüzesség, teher, gyermekágy, menstruációs ciklus, menopauza), a nőkre jellemző kognitív képességekkel (téri eligazodás, útvonalkövés, a tér átlátása és élményszerű feldolgozása), a hagyományos női foglalkozásokkal és munkákkal (bába, halottmosás, menyasszonykontyolás, háztartásvezetés, gyermeknevelés) kapcsolatosak (Szendrey Á. 1931; Szendrey Zs. 1937; Csonka-Takács E. 1999, 2007; Keszeg V. 1999b; Küllős I. szerk. 1999; Séra L. 1999). A férfi hiedelmek – a női hiedelmektől eltérően – nagyobb mértékben szolgálják a státusépítést és a család reprezentációját. A férfiak életében a hiedelmekkel való kapcsolat különösen az állatokkal való foglalkozás, a határjárás és a földművelés, a vásárra járás, a család érdekeinek a szociális

¹⁹⁵ A szilágysági gyűjtést Széman Rózsa végezte 2007-ben. A kutatási beszámoló a KJNT archívumában található (lásd Széman R. é. n.).

¹⁹⁶ A bihari gyűjtést Berek Elza-Hajnalka végezte 2007-ben. A kutatási beszámoló a KJNT archívumában található (lásd: Berek E. H. é. n.).

szférában való érvényesítése következtében játszik szerepet. Továbbá eltérő hiedelemrendszert eredményezett a szocializáció is: a férfiszerepre készülő gyerek és fiatal a férfiak tudását vette át, környezetében a férfiak viselkedési mintáit figyelte meg.

A magyar népi mitológia áttekintése során nyilvánvalóvá válik, hogy vannak olyan természetfeletti lények, amelyek általában női, mások férfialakban jelennek meg. Antropomorf természetűek, s ezen belül női alakja van a tündérnek, a vadleánynak, a szépasszonynak, a szent asszonynak, a kedd asszonyának, Lucának; férfi a bolygó mérnök, a fehér ember, a lüdercszerető, a halál. Több természetfeletti lény átmeneti jelleggel ölt emberi alakot, alakját nem lehet kategóriához kötni (ördög, tisztátalan, kísértet, kincsőrző). Hasonlóképpen, a nemek között differenciálódnak a mágikus képességek. Általában férfi a **prikulics**, a **garabonciás**, a **táltos**, a **tudós pásztor**, a **tudós kocsis**, a **pap**, a **vesztorvos**. A nők gyakrabban rontanak, gyógyítanak és jósolnak. Ám mind a boszorkánykodás, a gyógyítás, a kincsletérés, mind a halottlátás, az igézés egyaránt lehet férfiak és nők hiedelemfunkciója.

A téli mágikus gyakorlatokat összegezve Szendrey Zsigmond különbséget tételez a férfiak és a nők hiedelemcselekvései között. A férfiak házról házra járva hordozzák a szerencsét, a nők az otthonüléssel, gyakorlatilag is pihenve biztosítanak termékenységet. A szerzőt idézzük: „Amíg téli jelesnapjaink szokásait a legények és a fiatal házások őrzik, addig a babonák és varázslatok főleg a női hagyományok közé tartoznak, mint pl. a durgálás, a Luca-napi forgácsvágás, hogy a tojások úgy pattogjanak a tyúkból, mint a fejsze alól a forgács, az abroncsból etetés, hogy együvé járjanak tojni, a gazdasszonynak a Luca-napi és karácsonyi ebéd alatti és utáni ülése, heverészése, vízkeresztkor a pap leültetése, hogy a kotlók is jól üljenek; Nagyfaluban ilyenkor a földön guggoló gazdasszony alá seprik a szemet, másutt meg a karácsonyesti szalmára kuporodó gazdasszony nyög és kotyog, hogy kotlói jól költsenek”. (Szendrey Zs. 1941: 17.) Szendrey Zsigmond megjegyzéséhez kívánczik az a megállapítás is, hogy a férfiak csoportosan látogatják meg szomszédaikat, zajt keltve, hangoskodnak vonulnak, míg a nők egyedül és csendben végzik a mágikus szertartást.

Az asszonyélet specifikumait értelmező könyvében Zakariás Erzsébet a férfiak és a nők közötti különbség egyikéként nevezi meg a hiedelmekhez való viszonyulást: „Az asszony sajátja az ösztönösség, a gyakorlatiasabb gondolkodás a férfival szemben, az állandó készenléti állapot amiatt, hogy valamely családtagnak szüksége lehet a segítségére, az érzékenység, az irracionális szférával való szoros kapcsolattartás, legyen az a vallásosság vagy a hiedelemvilág éltetése, hagyományozása”. (Zakariás E. 2000: 146.)

Olvasmány

1. Gazdag irodalom született a magyar mitológia női alakjáról, a kedd asszonyáról. Mitológiai szintézisben Ipolyi Arnold a következőképpen vetette fel a kérdést: „Ki ezen kedd asszonya?”. Válasza: „talán a B. Szűz, mert ünnepei keddre esnek”. (Ipolyi A. 1854: 539.) Ezt korrigálja Kálmány Lajos *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya* című értekezése: a kedd asszonya – Szent Anna (Kálmány L. 1885/1978: 325). Hogy miért, nem tudta. Katona Lajos tisztázta, hogy e napot a 15. századtól Szent Anna tiszteletére foglalták le (Katona L. 1905: 3–16). Ugyanekkor, ennek következtében vált dologtöltő nappá. Kálmány Lajos példái között szerepel az, hogy Szőregen „nem szabad erős munkát végezniök, még varrniok sem (Kálmány L.

1885/1978: 325). Pócs Éva büntető, fiktív lénynek nevezi a kedd asszonyát (Pócs É. 1990: 571). A keddi fonást, szövést, mosást tiltó tabu megszegőit a kedd asszonya kegyetlenül bünteti. A hiedelem kelet-európai eredetű, a 15. századtól kontaminálódott a katolikus egyház Szent Anna kultuszával. Bukovinában e napon a románok és a székelyek nem varrtak. Moldvai hiedelem szerint aki e napon fon, keze után minden megkukacosodik. A Gyimes vidékén a lúgfőzés, a mosás, az erdőlés esett tabu alá. Máramarosban a marjolea ellenőrző és büntető körutat tesz: ahol fonó asszonyt talál, oda üres orsókat visz, amelyeket reggel megtöltve kér számon, hogy a fonalból a maga számára készítsen ruhát. Ha az asszony nem végzi el, halál fia lesz. 19. századvégi román gyűjtemény adatai szerint a marjolea hegyekben, erdőkből lakó öregasszony (esetleg tehén). A napján tilos a fonás, a szövés, a vászon felvetése, a varrás, az utazás, az új munka elkezdése, a szántás, a boronálás, az aratás kezdete, a hajmosás, a körömvágás, a sütés, a ruha kifűzése. A büntetés formái a következők: a kedd asszonya megsüketíti, megeszi, megégeti, megbetegíti, elpusztítja azt, aki nem tartja tiszteletben az ő előírásait. (Az adatok forrása: Katona L. 1905a.)

Róheim Géza feltételezte, hogy volt egy szláv eredetű péntek asszonya is (Róheim G. 1913: 93–94).

2. Szemléltetésként közöljük azt a – jelen kötetben is olvasható – kutatást, amely egy férfi és egy nő hiedelemtudásának és -gyakorlatának átfedéseit és különbségeit tárta fel.

Az 1932-ben született férfi hiedelem világképe, tudása elméleti megalapozottságú. Ismeretei kiterjednek az égitestekre, a természeti jelenségekre, a növényekre, az állatokra. Ez a tudás tulajdonképpen egy, az állattartást és a földművelést a lokális tradíció szerint folytató gazdát szolgál ki. Ezzel magyarázható, hogy L. M. közlései biográfiai, genealógiai és lokális topológiai motívumokkal kapcsolódnak össze, azaz a lokális társadalomhoz és a közvetlen természeti környezethez kötődnek. A történetek egyik része a tudatlanságból, tájékozatlanságból eredő kudarccokat mondja el, másik része pedig eredményes kimenetelű ténykedéseket. A narratívumok nagy mennyiségben tartalmaznak mitikus elemet. L. M. szociális környezetének sorseseiményei reálissá, érzékelhetővé tesznek olyan lényeket, mint az éjszakai bolyongót megrémítő tisztátalanok, a viharfelhőt vezető sárkány, a forgószélben járó tisztátalan, a kutya alakot felöltő prikulics, a tojásból kiköltött segítőszellem, a ház, a család szerencséjét biztosító fehér kígyó. Ez a lokális történelemként felfogható makronarratíva tartalmazza mindazt a tudást, amely segítségével az adott körülmények között a kudar-cok elkerülhetők, illetve a gazdálkodási és az életvezetési stratégiák eredményessége garantált. Személyesen vagy biografikus történetekből ismert olyan specialistákat, akik mágikus erejű tudás, csinálmány, ima segítségével tudtak gyógyítani, serkenteni, tudakozódni. Hasonló tudással bizonyos mértékben ő maga is rendelkezett. Ez a tudás főleg az állattartásra, a környezet tisztaságának, egészségének megőrzésére, biztosítására vonatkozik.

L. M. lánya, világképe és tudása másképpen viszonyul környezetéhez. Világra vonatkozó tudását nagyobb mértékben az iskolában és a média segítségével sajátította el. Hiedelemtudása főként gyakorlatias jellegű. Minthogy az interjú nem sokkal házasságkötése, majd első gyermekének megszülése után készült, közlései nagyrészt a háztartásra, a szülésre, a gyermekek gondozására, népi kozmetikai megoldásokra vonatkoznak. Illetve a hétköznapi élet apró eseményeire. A hagyományos narratívumok szinte teljesen hiányoznak repertóriumából, amelyben mintegy 34 álommotívum értelmezése található meg. Minthogy a családban az asszony, az anya végzi a családtagok gyógyítását, L. M. lánya is 87 gyógyítási receptet közölt. A részletes elemzés a jelen kötetben is olvasható.

3. A mezőségi jóslástechnikák elemzése azzal a következtetéssel járt, hogy a jóslás a női életvezetési stratégiának intenzívebben részét képezi, mint a férfiak esetében. Ennek magyarázata lehet a paraszttársadalomban a női kiszolgáltatottság.

4. Detrehemtelep hiedelemgyakorlatában a női szerepkörhöz tartoztak a következő cselekvések. Szilveszter éjszakáján az aranyosvizet leányok gyűjtötték. A tolvaj kilétének megtudakolását lányok végzeték cseberbe nézéssel. A megigézett személy mellébe kilenc asszony köpött be. (Keszeg V. 1981a.)